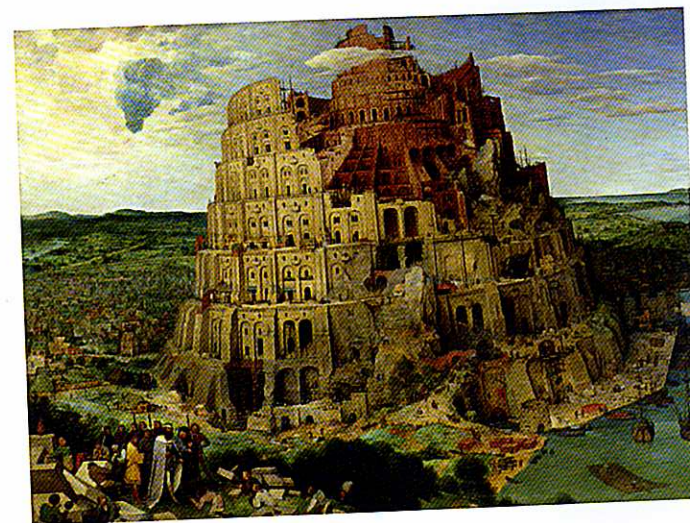


46 A 164

ACADEMIA

KOLAPS A REGENERACE: CESTY CIVILIZACÍ A KULTUR



Minulost, současnost
a budoucnost komplexních společností

Miroslav Bárta, Martin Kovář
a kolektiv autorů

21. Úpadek a pád komunistických režimů ve střední a (jiho)východní Evropě

Michal Pullmann

Zhroucení komunistických režimů na konci 80. let 20. století je jedním z témat, o němž se vedou debaty nejen na poli odborné historiografie, ale které zasahují i širší veřejné diskuze. Historikové dodnes nejsou zcela zajedno v tom, kdy začal postupný rozklad státněsocialistických režimů a jaké byly příčiny jejich pádu. Krizových jevů bylo ve státním socialismu po celou dobu jeho existence tolik, že je zpětně poměrně obtížné stanovit ty z nich, které zapříčinily erozi legitimacy a následný pád celého systému.

Navzdory otevřenosti mnoha otázek a pokračujícímu bádání o komunistických režimech lze vyznačit body, z nichž většina badatelů o státním socialismu vychází, když usiluje o věrohodné vysvětlení jejich úpadku a pádu. Na prvním místě stojí Chruščovův projev z roku 1956, v němž zaútočil na kult Stalinovy osobnosti a otrásl tak exkluzivitou komunistické utopie, ospravedlňující dosavadní totalitní nároky režimů. Francouzský historik François Furet dokonce označil rok 1956 jako „začátek konce“ komunismu a jeho celé dějiny jako „pomíjející iluzi“ (Furet 2000). Ať již se s Furetem ztotožníme a uchopíme dějiny státního socialismu po roce 1956 jako postupný úpadek, anebo budeme hledat v post-stalinské fázi komunismu nové zdroje stability, jejichž eroze teprve zapříčinila definitivní pád režimů, představoval konec stalinské epochy nepochybně důležitý vývojový zlom, neboť uzavřel epochu v dějinách komunismu, která se vyznačovala vypjatým utopismem s jeho excesivními formami násilí.

S tím velmi úzce souvisí, že se koncem 50. let výrazně proměnila funkce ideologie a obsah příslibů, které měl komunistický režim ztělesňovat. Jednak se cíl vývoje (komunismus) vytratil v nedohlednu, takže už nikdo přesně nevěděl, co komunistický příslib znamená

a kam přesně socialistické země spějí, jednak docházelo k výrazné depolitizaci představ o žádoucím uspořádání, takže hesla o světlých zítřcích nebo socialismu nemusela mít s komunistickou doktrínou mnoho společného a mohla ospravedlňovat poměrně širokou škálu představ bez politické relevance. Americký historik a antropolog Alexei Yurchak v této souvislosti mluví o vnitřní proměně „sémantického“ v „pragmatický“ model ideologie; teprve když se z komunistického příslibu vytratila většina konkrétních obsahů a ideologie se stala spíše povinnou formou, uvádějící do každodenního světa poměrně široké spektrum potřeb a postojů, otevřel se prostor pro permanentní reinterpretaci ideologie a vytvořily se podmínky pro její možné masové odmítnutí a potažmo zhroucení režimu (Yurchak 2005).

Konečně je třeba vzít v úvahu také to, že společenská diferenciacie, již byl v post-stalinském období otevřen jistý prostor, šla ruku v ruce s neřešenými hospodářskými problémy a později celkovou ekonomickou stagnací. Zejména v 70. letech se začalo naplno projevovat, že stabilita nemusí být znakem neměnné cesty ke komunismu, nýbrž že může vyznačovat stagnaci a úpadek (Hanson 2003, 163). Zde se projevovalo jedno z nejslabších míst všech komunistických režimů - jakýkoli pokus reformovat administrativně řízené ekonomiky a zvýšit tak jejich efektivitu narážel vždy na to, že administrativně řízené sítě a osobní vazby, na nichž byla založena křehká stabilita socialistických ekonomik, byly silnější než úsilí vládců o posílení pracovní morálky a o efektivní hospodaření. Ekonomiky komunistického bloku se stávaly stále méně ovladatelnými a pomalu spěly ke svému kolapsu.

Vývoj komunistických režimů v 70. a 80. letech

O reformismu nicméně dlouho nemohlo být ani řeči. Zejména československý experiment z konce šedesátých let, který byl spojen s programem demokratizace a byl ukončen invazí spojeneckých armád, znesnadňoval každý pokus o reformu hospodářství. I v těch zemích, kde se v posledním dvacetiletí režimu testovaly jiné způsoby hospodaření, například v Maďarsku nebo v Polsku, nikdy nebylo možné překročit meze administrativně řízeného hospodářství. V Československu se dokonce i slovo „reforma“ stalo nežádoucím - jelikož bylo spojeno s reformním hnutím na konci šedesátých let, které uvedlo v pochybnost základní principy státního socialismu, bylo stíháno jako projev neblahého vývoje. Sovětští představitelé se snažili sanovat své hospodářské problémy zvýšeným vývozem ropy do západních zemí, z čehož zejména po vypuknutí ropné krize plynuly velké zisky (Hanson 2003, 130); skutečnost, že se sovětskému vedení nedařilo ře-

šit stagnující poměry domácí, je tak poměrně dlouho nemusela trápit. Situace vypadala jako stabilní, zdálo se, že i většina lidí v socialistických zemích podporuje státněsocialistické uspořádání.

Brežněv se v domácí politice snažil, aby sovětští občané ve svých každodenních životech pocítovali pozitivní projevy této stability a měli z ní svůj vlastní prospěch. Proto sovětské vedení trvalo na tom, že nominální mzdy musí většině sovětských občanů stabilně růst, zatímco ceny základního zboží musí zůstávat stejné anebo příležitostně dokonce klesat. Dlouhodobě to spolu s nízkou produktivitou práce vedlo k trvalým ekonomickým problémům, stejně jako politika velkých státních investic do vybraných odvětví, které však vzhledem k potížím administrativně řízeného hospodářství často zůstávaly rozestavěné a vedly k obrovským ekonomickým ztrátám (Harrison 2002).

Spolu se snahou udržet stabilitu uvnitř země šla ruku v ruce snaha o udržení mocenských pozic navenek, zejména k západním zemím. Základním principem Brežněvovy politiky *détente* byla stabilizace poměrů v Evropě i ve světě - uznání hranic, posílení vzájemného obchodu a udržení mocenské rovnováhy mezi Východem a Západem. Než byla politika *détente* ukončena sovětskou invazí do Afghánistánu v roce 1979, podařilo se sovětským představitelům dosáhnout několika mezinárodních dohod, zejména se Spolkovou republikou Německo, obsahující krom jiného uznání hranic z konce druhé světové války, a také se Spojenými státy, v nichž vedle kontroly zbrojení hrály důležitou úlohu vztahy obchodní (Brown 2011, 485-487).

Sovětský svaz také v roce 1975 podepsal závěrečný akt Helsinské konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Konference, zahájená v roce 1973 z iniciativy SSSR s cílem dosáhnout neměnnosti poválečných hranic, se během dvou let zaměřila na tři hlavní otázky: odvrácení hrozby konfrontace (tedy zejména uznání hranic a kontrolu zbrojení), posílení hospodářské spolupráce (Sovětský svaz ji potřeboval kvůli možnosti dovozu potravin i jiných strategických surovin) a na popud západních zemí i na význam lidských práv (zejména svobodu myšlení, svědomí a vyznání). Součástí závěrečného aktu proto byla i všeobecná deklarace lidských práv, která měla pro erozi legitimacy socialistických zemí velký význam, neboť se o ni mohli opírat opozičně orientovaní intelektuálové.

Vliv opozičních skupin v socialistických zemích nebyl sice zpravidla velký, avšak oficiálním uznáním lidských práv získali důležitý nástroj, který využívali jak na poli domácím, tak směrem k prezentaci svých názorů v západní veřejnosti. Vedle otevřených disidentů jako spisovatele Alexandra Solženicyna a jaderného fyzika Andreje Sacharova, vedle různých forem uměleckého protestu, který nepatřil ani do oficiální kultury ani do disentu, jako například Vladimír Vysockij nebo

Bulat Okudžava, se však v Sovětském svazu sedmdesátých let utvářela specifická opozice i uvnitř komunistické strany. Zatím tito lidé působili v poradním aparátu strany - Alexandr Jakovlev pracoval v oddělení propagandy, Anatolij Čerňajev v mezinárodním oddělení a Georgij Šachnazarov v oddělení socialistických zemí - a čekali na svou příležitost, již se jim pak dostalo v období přestavby (English 2000, 70-80).

K pluralizaci názorů na státní socialismus a formování opozice - a to jak protirežimní, tak v rámci komunistických stran - však docházelo v celém východním bloku. Opoziční hnutí bylo v zemích střední Evropy ještě silnější než v Sovětském svazu. V Československu vyrůstala tato nespokojenost z traumatu okupace ze srpna 1968. Lidé, jimž byla po srpnu znemožněna profesní realizace nebo kteří byli jinými způsoby potrestáni za to, že se podíleli na projektu reformem a později nechtěli schválit okupaci své země, se na nový „konsolidovaný“ režim sedmdesátých let dívali značně kriticky: právě z těchto kruhů, doplněných o nezávislé umělce a intelektuály, o věřící různých církví atd., se utvářel československý disent. Jeho nejznámějším projevem bylo založení Charty 77, která upozorňovala na porušování lidských práv v Československu. Ačkoliv se většině obyvatelstva nechtělo ani solidarizovat s Chartou, ani se podílet na jejím halasném odsuzování, přistoupili českoslovenští komunisté spíše ke strategii její marginalizace, která byla nakonec vcelku úspěšná (Otáhal 1994, 31-48).

Na začátku osmdesátých let si velkou zkouškou prošlo také Polsko. Podnětem pro stávkové hnutí z konce léta 1980 bylo ohlášené zdražení základních potravin: řetěz stávek zasáhl celou zemi, jeho vyvrcholením byly gdaňské dohody s komunistickou vládou a založení hnutí Solidarita. Rychlý růst popularity tohoto hnutí však ohrožoval exkluzivitu vládnoucí strany (Polské sjednocené dělnické strany) a postupně šlo o to, kdo získá navrch. Napětí mezi dvěma mocenskými póly eskalovalo koncem roku 1981, kdy bylo v zemi vyhlášeno stanné právo a Solidarita rozpuštěna, její představitelé internováni. Z tohoto šoku se Polsko vzpamatovávalo velmi dlouho (T. G. Ash 1991).

Sovětské vedení se v polských událostech nechtělo angažovat. Jednak mělo špatné zkušenosti z okupace Československa, která obrovsky poškodila prestiž Sovětského svazu, jednak v té době Sovětský svaz vedl válku v Afghánistánu a otevření další fronty si nemohl dovolit. Ani průběh války ani vnitřní ekonomická situace Sovětského svazu se však nevyvíjely příznivě. Když se v roce 1982 po smrti Brežněva stal generálním tajemníkem KSSS Jurij Andropov, rozhodl se zaměřit především na domácí hospodářské poměry - zvýšit hospodářský růst, zlepšit kvalitu zboží, zvýšit „zainteresovanost“ lidí na výrobě (tedy podpořit hospodářské podněty a motivaci lidí). Podle Andropova měl

být posílen princip zásluhovosti (tedy odměna měla více zohledňovat pracovní výkon), způsobem dosažení změn měla být zvýšená represe.

Právě v této době se začal objevovat pojem „přestavby“. Andropov jednak usiloval o změny v rigidním způsobu sovětského hospodaření, jednak podporoval kriticky orientovanou inteligenci v rámci sovětského stranického aparátu i vědy. Sovětští ekonomové, zmiňme na předním místě Leonida Abalkina nebo Abela Aganbegjana, právě v této době přišli s tím, že je zapotřebí radikálně „přestavět“ sovětské hospodářství - odstranit ministerské poručnictví a všeobecný nezájem o inovace, překonat nerovnováhu (nesoulad mezi nabídkou a poptávkou), orientovat výrobu podniků na potřeby zákazníků a nikoliv na své vlastní zájmy. Motivů bylo samozřejmě mnohem více; jejich výčet by byl dlouhý. Všechny však obsahovaly tři základní prvky: snahu o zvýšení efektivity a kvality výroby, přeměnu organizační struktury řízení a přechod od extenzivního k intenzivnímu hospodářskému rozvoji (Sutela 1991, 111-119).

K demokratizaci poměrů však Andropov přistoupit nehodlal. Patrně tušil, že společenská stabilita je jen velmi křehká a že jakékoliv otevření zápasů o významy a zejména ideologické vzorce by tuto stabilitu mohlo snadno rozvrátit. Určité souznění obyvatelstva s ideologií se v pozdní fázi socialistických diktatur totiž živilo zejména z toho, že ideologická forma převažovala nad obsahem: že „socialismus“ nevyznačoval cestu k nějaké kvalitativně jiné budoucnosti, že nevyžadoval od lidí úplnou vnitřní proměnu a odevzdanost, nýbrž naopak umožňoval uvést do jejich životů poměrně širokou škálu postojů - z oblasti konzumních preferencí, vzdělání, životního stylu apod. (Yurchak 2005).

Návrat k brežněvovské stabilitě, o něž usiloval za své krátké vlády Konstantin Černěnko, tak byl v sovětské společnosti vnímán ambivalentně: na straně jedné byl spojen s úlevou, že lidé již nebudou vystaveni snahám o disciplinaci a nejistým reformám, které by omezovaly škálu každodenních orientací a možností jednání. Na druhé straně se zastavením andropovovských reformem neřešené problémy jen prohlubovaly a posilovaly podezření, že jejich budoucí řešení bude o to náročnější.

Sovětská přestavba

Postup Michaila Gorbačova do nejvyšší stranické pozice nebyl v roce 1985 samozřejmý. Byl sice členem politbyra a tajemníkem ÚV KSSS pro otázky zemědělství; ve své kariéře nadto prošel celou hierarchií strany a vytvořil si v ní tak relativně pevnou sociální síť, o níž se pak v roce 1985 mohl opřít. Zároveň však byl v politbyru nejmladší, takže

jeho postup do nejvyšší funkce nebyl úplně jistý (Brown 2007, 29–36). Během Černěnkovy vlády se Gorbačovovi podařilo vybudovat si postavení muže číslo dvě – vedl v jeho nepřítomnosti jednání politbyra a zastupoval jej i v dalších funkcích. V březnu 1985 byl po Černěnkově smrti zvolen generálním tajemníkem strany a potažmo nejmocnějším člověkem ve straně a ve státě.

S Michailem Gorbačovem přicházely do nejvyšších míst Sovětského svazu nové myšlenky a odvaha k dalším reformním krokům. Gorbačov již po svém příchodu do Moskvy v roce 1978 navázal čilé kontakty s reformně orientovanými specialisty, pracujícími v poradní funkci ve stranickém aparátu. Organizoval jak speciální semináře, tak docházel na oficiální setkání příslušných ústavů. Hlavními body diskuzí byly krizové jevy socialistické společnosti, možné reformy hospodářství a podoby mezinárodních vztahů (English 2000, 182–184). Ačkoliv měl málokdo jasnější představu, jak by měly reformy vypadat, reformně orientovaná část strany včetně stranických expertů se shodovala v tom, že nemá-li Sovětský svaz zabřednout do stavu stagnace, musí se vnitřně obrodit – zejména zvýšit efektivitu hospodářství, změnit plánování a zavést pružnější postupy, modernizovat výrobu, podpořit identifikaci lidí s výsledky jejich práce i existujícím uspořádáním a podporovat inovativní projekty (Sutela 1991, 104–111).

Oficiální reformní kampaň na sebe nenechala dlouho čekat. Již na jaře 1985 Gorbačov ohlásil zásadní změny v hospodářství – zejména v investiční politice, zavádění nových technologií, v plánování ekonomiky. Ač zpočátku nikdo nevěděl, co tato nová reformní kampaň přinese (a zda bude primárně represivní, jako v období vlády Andropova, anebo vyzkouší i jiné podněty a strategie), bylo všem jasné, že v sovětském státě se bude něco měnit. Hesla jako „radikální reforma“, „přechod k novému systému“ nebo „zásadní přestavba“ indikovala, že tentokrát se již nejspíš nejedná jen o slovní kampaň a že se budou možná měnit zásadní hospodářské a potažmo politické vztahy.

Zpočátku byla přestavba pojímána jako reforma hospodářství – s důrazem na samostatnost podniků, tzv. chozrasčot, „zainteresovanost“ lidí na výrobním procesu atd. Ruku v ruce s reformami hospodářství – zejména s odstraněním klientelismu a vrchnostenského řízení – však podle Gorbačova měla jít i zvýšená informovanost lidí, prolomení státního tajnostkářství a otevření prostoru pro participaci lidí. Zprvu na Gorbačovově straně stály intelektuální elity, zatímco ostatní vrstvy sovětské společnosti hleděly na reformní projekt s nedůvěrou (White 1993, 99). Když však byla vyhlášena glasnosť – když byl v Sovětském svazu prolomen ideologický monopol a lidé najednou měli možnost veřejně hovořit o věcech, které do té doby zůstávaly skryty v předpolitickém světě domácností a přátelských pospolitostí – bylo všem jasné, že v ději-

nách státního socialismu dochází k zásadní změně. Vysoké riziko, které tím Gorbačov na sebe bral, ještě více zvýšilo jeho popularitu u sovětské i světové veřejnosti a posilovalo příslib, že se státněsocialistické uspořádání změní k lepšímu.

Sovětská veřejnost se během krátké doby let 1986 a 1987 změnila k nepoznání: noviny a časopisy publikovaly obrovské množství textů k dosud tabuizovaným nebo ideologicky sevřeným tématům. Nejvíce šokující bylo otevření debat o stalinismu a jeho destruktivních podobách – na fotografie se vracely vyretušované osoby, mluvílo se o pracovních táborech, násilných formách kolektivizace atd. Zároveň s tím však rostla nespokojenost ve stranickém aparátu: pokud dějiny socialismu nebyly jen sérií skvělých vítězství, nýbrž i excesivního a bestiálního násilí, pak se ztrácely orientační body, které do té doby umožňovaly vyznat se ve složitém světě státního socialismu (Brown 2007, 127).

Gorbačov se přitom vzdával nejen centrální kontroly ideologie, nýbrž i centrálního řízení hospodářství. Začátkem roku 1988 vstoupil v platnost Zákon o státním podniku, zavádějící princip konkurence mezi velké státní podniky. Stát do budoucna již neměl být absolutním garantem dodávek, kvality výroby i odběru, nýbrž měl se stát vrchním dohlížitelem na korektnost ekonomických postupů. Odpovědnost za hospodaření, kvalitu výroby i kontrakty měly mít do budoucna jen podniky samy (Sutela 1991, 152, White 1993, 112). Ve skutečnosti Zákon o státním podniku nikdy nezačal působit – v situaci, kdy neexistovaly burzy a banky, státní podniky pouze využily situace k tomu, aby zvýšily cenu svých výrobků na maximální možnou cenu, čímž vytvářely tlak na inflaci, s jakým si nedokázal poradit ani autoritativní stát (Hanson 2003, 196).

Gorbačov se nakonec rozhodl vzdát i třetího pilíře státněsocialistického uspořádání – primátu komunistické strany v politickém rozhodování. Na stranické konferenci koncem června 1988 prosadil, že ve straně proběhnou volby, kde se bude vybírat z více kandidátů. Již to zásadně otřásl dosavadní stabilitou stranických hierarchií. K tomu však Gorbačov dosáhl toho, že vedle sovětů, plnicích do té doby funkci parlamentu, bude založen nový zákonodárný sbor, který vzejde ze všeobecných voleb na jaře roku 1989. To bouralo exkluzivitu komunistického vládnutí, neboť komunistická strana se stávala jen jednou z mnoha stran a do budoucna tak nemusela zůstat jasným hegemonem. Stejná stranická konference souhlasila i se zavedením prezidentského systému v Sovětském svazu podle amerického a francouzského vzoru. Politický systém Sovětského svazu se zcela zásadně změnil.

Na jaře 1989 se sešel Sjezd lidových poslanců na svém prvním zasedání. Jeho stálý orgán, zahrnující 542 z celkového počtu 2250 poslanců, se vzápětí usnesl, že poslanci se vzdají svého zaměstnání a bu-

dou se profesionálně věnovat jen své poslancecké činnosti. Tím se i v Sovětském svazu ustavil parlament a myšlenka demokracie rad, podle níž má právo na vykonávání politiky každý občan vedle své práce, byla definitivně odsunuta jako překonaná (Hildermeier 1998, 1036). Navíc, jedině tento orgán mohl napříště vetovat rozhodnutí prezidenta: i tím bylo stvrženo, že moc komunistické strany je zcela rozbita.

Zhroucení režimů ve střední a (jiho)východní Evropě

Zásadní změny uvnitř Sovětského svazu podvazovaly schopnost sovětského vedení řídit své středoevropské satelitní spojení. K principu nezasahování do vnitřních záležitostí se vedení KSSS hlásilo od nástupu Gorbačova do funkce. Zvýšení jejich samostatnosti rozhodování (oficiálním slovníkem „zvýšení odpovědnosti bratrských stran“ za rozvoj socialismu) patřil k ústředním heslům přestavby mezinárodních vztahů. Tento princip se však prosazoval jen velmi pomalu – sovětská strana poměrně dlouho dávala svým spojencům najevo, že by ráda viděla snahu o reformy a zavedení přestavby. Navíc byla vždy ochotna zasáhnout, když se do vedení bratrských stran chtěl dostat někdo nežádoucí. Naopak po stránce vojensko-politické postupovalo sovětské vedení obezřetně – myšlenka snížení vojenského kontingentu ve střední Evropě zde sice existovala, byla až do roku 1988 jen jedním z návrhů na papíře (Lévesque 1997, 52–59).

Až v průběhu roku 1988, kdy mělo sovětské vedení více starostí s vnitřními problémy své vlastní země a mezinárodněpolitickými otázkami globálního rázu, zřetelně ustoupily vztahy se středoevropskými spojenci do pozadí (Kramer 2003, 183). Na podzim 1988 se tajemníkem pro zahraniční otázky stal Alexandr Jakovlev, jeden z nejbližších Gorbačovových lidí a stoupenec změn nejen v domácích poměrech, nýbrž i v mezinárodněpolitickém uspořádání. Na valném shromáždění OSN v prosinci 1988 Gorbačov ohlásil jednostranné snížení sovětské vojenské přítomnosti ve střední Evropě: do konce roku 1990 mělo odsud být staženo asi 240 tisíc vojáků a velká část vojenské techniky. Od počátku roku 1989 se v interních diskuzích sovětského vedení mluvilo o bezvýchodné situaci ve střední Evropě a iniciativa byla přenechána místním elitám – etablovaným i opozičním (Sládek, Prečan 1999, 20–39).

Ve všech zemích střední a jihovýchodní Evropy panovala zvláštní nejistota ohledně principů, na nichž bylo založeno uspořádání v pozdních osmdesátých letech. Společenská diferenciací, již všechny tyto země v sedmdesátých a osmdesátých letech prošly, rozšiřovala v sou-

vislosti s neřešenými hospodářskými problémy škálu postojů, které lidé vůči stávajícím poměrům zaujívali, a zvyšovala tlak na řešení závažných otázek (Brown 2011, 705–720). Stále více lidí (mezi nimiž hrála klíčovou roli mládež) se začalo hlasitěji ptát, co se dá dělat s neutěšenými ekologickými problémy, jak lze propojit výkonnost v práci s možnostmi vydělat si mimo administrativní omezení, proč se nedá cestovat do zahraničí nebo proč existují četná omezení pro konzumaci západní populární kultury atd. Podmínky sice nebyly ve všech zemích stejné, všude však v osmdesátých letech rostla nespokojenost lidí s poměry. A přestárlé a strnulé stranické vedení jednotlivých zemí zpravidla nedokázalo tyto problémy řešit.

Polsko patřilo k zemím, kde památka na události roku 1981 zesilovala působení kritiky a kde tudíž měly změny v sovětské politice téměř okamžitý účinek. Hnutí Solidarita začalo koncem osmdesátých let stále častěji vystupovat z ilegality a podněcovat k protestům proti zvyšování cen či k zastavení práce. Vládní představitelé sice doufali, že nedojde k úplné destabilizaci, avšak právě proto raději přistoupili k jednání se zástupci opozičního hnutí. V únoru 1989 se zahájila jednání u „kulatého stolu“ – opozice zde byla posílena i tím, že na její straně stála římskokatolická církev a že měla velkou symbolickou podporu papeže Jana Pavla II. (Kenney, 2005, 264–270 a 284–288). Postupně došlo k plné legalizaci Solidarity, jejíž zástupci ještě v roce 1989 usedli v parlamentních lavicích Senátu i Sejmu. I v Polsku tím byl monopol vládnutí jedné strany prolomen.

Nakonec převážila snaha o kontinuitu vývoje a vláda byla předána postupně. Polští komunisté se smířili s tím, že ztratili výlučné právo na vládnutí, zatímco Solidarita připustila, že v čele státu zůstane generál Jeruzelski. Nová vláda v čele s Tadeuszem Mazowieckým sice zrušila vedoucí úlohu strany a ihned zahájila reformy, avšak rozchod se starým režimem probíhal reformní cestou, nikoliv radikální změnou. Teprve v roce 1991 odstoupil Jeruzelski z funkce polského prezidenta a na jeho místo byl zvolen předák hnutí Solidarita Lech Wałęsa.

I v Maďarsku se věci poté, co bylo znát uvolnění ze Sovětského svazu, začaly velmi rychle hýbat. Maďarský režim patřil již předtím k těm, které poskytovaly asi nejvíce prostoru jak v ekonomických otázkách, tak možnostech veřejně vyjádřit nekonformní názory. János Kádár, nejvyšší stranický a státní představitel, usiloval o stabilitu v zemi, zvýšení životní úrovně lidí i o potlačení viditelnosti represe. V souvislosti s personálními změnami ve vedení vládnoucích stran byl v květnu 1988 Kádár nahrazen Károlym Groszem, čímž se otevřela nejen cesta hlubším reformám hospodářství, nýbrž i dialogu s občanskými iniciativami.

Symbolickým začátkem konce režimu bylo veřejné televizní prohlášení Imre Poszgaye, asi nejpřesvědčenějšího reformátora v maďarské vládní straně, z ledna 1989 o tom, že události roku 1956 nejspíše byly „lidovým povstáním“. Své tvrzení opřel o autoritu vědců působících v poradních orgánech strany, a definitivně tím prolomil jedno z nejdůležitějších tabu, na nichž stála legitimita režimu – pojetí události roku 1956 jako „kontrarevoluce“. V únoru 1989 se pak otevřel prostor pro systém více stran a vládnoucí strana se otevřeně zřekla své vedoucí úlohy. I v Maďarsku se na jaře zahájila jednání u kulatého stolu. Navíc se v této době zcela otevřely hranice s Rakouskem. Poměry v Maďarsku se na podzim 1989 změnilly k nepoznání – od vládní strany se odštěpila velká část, která deklarovala posun k sociálnědemokratickému programu, plánovaly se svobodné volby a připravovala zásadní hospodářská reforma. I v Maďarsku tím došlo k pozoruhodně hladké transformaci směrem k pluralitnímu uspořádání a k ukončení závislosti na Sovětském svazu (Kontler 2008, 420–425).

Československé stranické vedení bylo celkově mnohem konzervativnější než polské nebo maďarské. Těch, kteří přijali reformismus přestavby vážně, sice ani v Československu nebylo málo, nacházeli se však spíše ve vládních kruzích nebo expertních grémiích, vázaných na exekutivu, nikoliv v nejvyšších patrech strany, takže jejich možnosti prosadit změny byly omezenější. Nejvýraznější podněty tedy nakonec přicházely spíše ze strany disidentských skupin, které koncem osmdesátých let prolamovaly hráze nedůvěry obyvatelstva a získávaly si stále větší sympatie. Již v roce 1988 se zvyšoval zájem lidí o protirežimní demonstrace a naopak klesala jejich připravenost podílet se na oficiálně pořádaných akcích. Na Slovensku působila obzvláště silně atraktivita náboženství a církví – při tzv. svíčkové demonstraci v Bratislavě byla režimu zasazena symbolicky obrovská rána tím, že se proti státní brutalitě postavila tichá modlitba věřících. V lednu 1989 proběhl v Praze tzv. Palachův týden – se symbolickým odkazem k oběti Jana Palacha se demonstrující scházeli denně po dobu jednoho týdne a dávali tak najevo, že oficiální výklad dějin ani faktický stav věcí již nejsou ochotni respektovat (Janišová, Prečan, Suk 1999).

Koncem června 1989 se v československé veřejnosti objevila výzva *Několik vět*, požadující dodržování lidských práv, respekt k věřícím, svobodu shromažďování, prolomení tabu ve výkladu historie atd. Brzy po zveřejnění petici podepisovaly tisíce lidí (do listopadu 1989 jich bylo na čtyřicet tisíc). A režim utřel i další symbolické rány – když například známý prognostik Miloš Zeman vykreslil chmurný obraz současnosti a obvinil z přímé odpovědnosti stranické vedení; anebo když na veřejnost pronikla nahrávka i interní stranické debaty, kde se generální tajemník strany Miloš Jakeš vyjadřoval způsobem, který

vzbudil jen veřejný posměch. Stranické vedení se v roce 1989 již netěšilo téměř žádnému respektu a sklízelo naopak posměch a pohrdání. Avšak až listopadové události v Praze, kdy byla rozehnána klidná manifestace ke dni studentstva, mobilizovala československé obyvatelstvo k tomu, aby odmítlo dosavadní uspořádání s vedoucí úlohou strany a vyneslo naopak bývalé disidenty do čela státu (Pullmann 2011, 206–215).

Východoněmecké stranické vedení patřilo k nejkonzervativnějším v celém východním bloku. I v NDR existovala opozice, která se soustředila zejména na církevní společenství. Vzhledem k poměrně vysoké kontrole ze strany bezpečnostních složek se však ani tato síla, atraktivní zejména pro mládež, nemohla dlouho prosadit. Největší obavy vyvolávala ve stranických a vládních kruzích NDR představa, že občané NDR budou moci volně vycestovat do západního zahraničí; zpochybnilo by to křehkou stabilitu, která se kromě tajné policie opírala právě o nemožnost lidí vycestovat ze země. Když se v květnu 1989 otevřela maďarsko-rakouská hranice nebo když se koncem léta mnoho občanů NDR pokusilo vycestovat do Spolkové republiky Německo přes její pražskou a varšavskou ambasádu, vyvolalo to ve vedení strany a státu v NDR téměř paniku – mohli buď přihlížet, jak se jim vyliďňuje stát, anebo vymyslet účinnější metody kontroly, avšak tím pevněji přijmout obraz bezohledného dohlázele.

Lavírovat mezi těmito možnostmi bylo nesmírně obtížné, ne-li zcela nemožné. Následník Ericha Honeckera Egon Krenz, který se nejvyššího postu ujal v polovině října 1989, usiloval o to, aby represe byla co nejméně viditelná. Plánoval dokonce uvolnit cestování do zahraničí (i když nikoliv otevřít hranice na Západ). Podnětem k otevření hranic v Berlíně 9. listopadu večer byla nepromyšlená odpověď mluvčího strany Güntera Schabowského, z níž vyplývalo, že občané NDR mohou nyní volně cestovat do zahraničí. Davy lidí začaly proudit k hraničním přechodům: jelikož kromě Schabowského vyjádření neexistovaly jasné instrukce, pustily strážce masy lidí do západní části Berlína. Berlínská zeď, symbol železné opony a rozdělení Evropy na západní a východní část, byla prolomena. Davy lidí pak při demonstracích začaly provolávat jednotu Německa, takže myšlenka demokratizace existující samostatné NDR brzy vybledla ve prospěch převládající touhy po znovusjednocení (Vilímek 2008).

Rumunský vývoj byl specifický v tom, že byl spojen s krveprolitím. Rumunské vedení bylo sice asi nejvíce nezávislé na sovětském vedení, avšak vládní elita se chovala o to despotičtěji. Nicolae Ceaușescu byl téměř neomezeným vládcem, opírajícím se o všudypřítomnou tajnou policii a systém korupce. Jakékoliv formy nesouhlasu a odporu byly tvrdě trestány, v zemi vládl kult vůdce a jeho rodiny – zejména

manželky Eleny a syna Nicu. Masové nepokoje odstartovaly událostmi v Temešváru v polovině prosince 1989, kde se masy lidí postavily proti vystěhování velmi známého a populárního faráře. Toto povstání bylo ještě krvavě potlačeno tajnou policií *Securitate* za pomoci armády. Aby podpořil svou pozici, svolal Ceaușescu oficiální demonstraci na Palácové náměstí, která se však vymkla z plánovaného scénáře - kromě oslavných hesel se zde najednou ozývalo velké množství kritických výkřiků; tajná policie ztrácela nad lidmi kontrolu. Už další den, 22. prosince, se konaly protirežimní demonstrace, jichž se zúčastnily statisíce lidí. Armáda v tomto kritickém okamžiku přešla na stranu protestujících, Ceaușescu i se svou manželkou byli chyceni, obviněni z genocidy a na Štědrý den zastřeleni. Moci se chopila Fronta národní spásy, složená z nejrůznějších skupin. Všechny jejich názorové rozdíly však překlenoval společný cíl - konec diktatury (Treptow 2000, 372-376).

Ačkoliv v Bulharsku nepanovaly tak tvrdé poměry jako v Rumunsku, ani zde nebyla opozice příliš silná. Změna byla iniciována zevnitř strany a proběhla reformní cestou - dosavadní vládce Todor Živkov byl v listopadu 1989 nahrazen svým rivalem Petarem Mladenovem, začátkem roku 1990 byla odstraněna vedoucí úloha strany a začal vznikat pluralitní politický systém (Rychlík 2000, 361-367). V Albánii tento transformační proces trval - vzhledem k izolaci země - ještě déle. Krizových momentů tu bylo tolik, že se nakonec i zde projevil tlak ke změně poměrů, k nimž však docházelo velmi pomalu vlastně až do roku 1992, resp. po celá devadesátá léta.

Pluralitní politický systém, existence tržního socialismu a možnost cestovat do zahraničí patřily k těm vymoženostem, jimž se obyvatelé Jugoslávie těšili poměrně dlouho. Jednotlivé země jugoslávského soustátí měly nejen své politické zastoupení a možnost autonomního rozhodování v mnoha důležitých otázkách, ale panovaly mezi nimi i značné rozdíly v sociální struktuře, příjmech a životním stylu. Právě tyto rozdíly nakonec získaly etnický podtext a v nejisté době konce osmdesátých let vedly k nečekané eskalaci násilí - rozpad státu šel ruku v ruce s občanskou válkou a vlnami etnických čistek, při nichž bylo vyhnáno nebo zahynulo obrovské množství nevinných lidí.

Zhroucení Sovětského svazu

Komunistické režimy ve střední a jichovýchodní Evropě se tedy jeden po druhém hroutily jako domečky z karet. Málokdo čekal, že destabilizace povede brzy i v Sovětském svazu k takovým změnám, které rozlily i jednotu sovětského impéria. I velké části Sovětského svazu se

najednou octly buď ve stavu občanské války anebo na jejím pokraji, dřívější ideologicky podmíněná jednota strany a lidu a jednota obrovského státního celku se rozložily rychleji, než si uměla většina lidí představit.

Jedním z důležitých faktorů rozkladu byla nepochybně politika glasnosti - snaha o zvýšenou informovanost, překonat státní tajnostkářství a s ním spojenou korupci či neprůhlednost v rozhodování. Glasnost se sice měla podle původních předpokladů odehrávat pod kontrolou strany a státu, nicméně postupem času bylo stále jasnější, že složitý administrativní systém nedokáže účinně řídit ani toky informací ani zabránit nečekaným posunům v identifikaci obyvatelstva. Pokus o zavedení glasnosti vycházel z ideologického přesvědčení, že překonat všeobecnou apatii a zvýšit zájem lidí na poměrech ve státě i v hospodářství lze jen tak, že motivace k práci půjde ruku v ruce s lepší informovaností lidí a s volností pohybu. Zvýšená ekonomická aktivita lidí, aby byla dosažitelná, se podle autorů přestavby musela propojit s možnostmi svobodného politického rozhodování. Gorbačov si přitom nejspíš nepřipustil, že uvolnění informačního monopolu nemusí vést ke zvýšené identifikaci se sovětským zřízením, nýbrž může naopak oživit identity, které se podle oficiálních výkladů zdály být navždy překonány (Brown 2011, 592-596, 711-712).

Nacionální symboly měly v této situaci řadu výhod. Jednak byly lidem dobře srozumitelné, protože vycházely z dřívějších zápasů, jednak umožňovaly vysvětlit bídu jako výsledek vnějšího útlaku a posilovaly tak naději lidí na zlepšení jejich neutěšené materiální situace. Celý proces emancipace ze sovětského impéria začal v pobaltských státech, které od roku 1988 usilovaly o osamostatnění a na jaře 1990 vyhlásily úplnou nezávislost. Řetězová reakce se pak šířila přes Ukrajinu, kavkazské republiky až do Střední Asie, kde začala znovuoživovat i starší náboženské identity. Nakonec nezůstala stranou této dezintegrační vlny ani sama Ruská federace, která nezávislost vyhlásila v červnu 1990 (White 1993, 143-185).

To už však oficiální projekt přestavby (perestrojky) dávno získal svou slavnou přezdívku „katastrojka“. Pokus o ekonomické uvolnění skončil úplným fiaskem - nejenže se nepodařilo zavést podnikání a tržní vztahy, ale zároveň byly podlomeny dosavadní administrativní vazby. Výsledkem bylo zhroucení hospodářství, což pocítila většina obyvatel Sovětského svazu na vlastní kůži: z obchodů zmizelo i to málo, co se v nich do té doby nacházelo - potraviny, školní potřeby, oblečení. Stát najednou nebyl schopen garantovat ani důchody, zdravotnictví, školství, ba ani veřejnou dopravu. Přestavba lidem namísto slibované prosperity přinesla hlad, chudobu, velké sociální nerovnosti, zločinnost a bezdomovectví (Hildermeier 1998, 1042).

Na pozadí těchto zkušeností přestával působit i dosavadní ideologický systém. Dřívější příklon sovětských občanů k ideálům socialismu nebyl primárně dán indoktrinovaností nebo absencí myšlení, nýbrž byl podmíněn tím, že za složitým systémem hypernormalizovaného ideologického jazyka se skrývalo poměrně široké spektrum činností a možností seberealizace, které s ideologickými obsahy nemusely mít mnoho společného. Hlásit se k socialismu pro většinu lidí znamenalo přiklonit se k ideálu spokojeného a naplněného života pro co největší počet lidí; avšak s tím, že se málokdo ptal na obsahy a že se předpolitickým představám o naplněném životě nechával co největší prostor. Jakmile však přestavba tyto činnosti omezila (lidem zhoršila jejich sociální situaci) a navíc vystavila na veřejnost otázky, zda ideologický příslib nemá náhodou také pevnější obsah (co vlastně znamená socialismus), zpochybnilo se i fungování ideologického systému a lidé za něj začali hledat účinné náhrady - náboženské, národní, lokálněpatriotické či další (Yurchak, 2005).

Symbyly nacionální - spojené se symbyly imperiálními - hrály v těchto pokusech o integraci asi nejvýznamnější roli. Ze souhry mezi nacionálními a imperiálními představami a symbyly pak vzešel proces, na jehož konci stál rozpad Sovětského svazu. Na počátku roku 1991 odmítla Litva přispět do svazového rozpočtu. V zemi se ozvala armáda - obsadila parlament a dala tak najevo, kdo je či má být pánem situace. Gorbačov jen zdůrazňoval, že o akci nevěděl (což dále podlamovalo jeho prestiž), naopak jeho soupeř, Boris Jelcin, se zas demonstrativně přidal na stranu Litevců. Na jaře téhož roku byl Boris Jelcin triumfálně zvolen prezidentem Ruska a přistoupil k odvážnému kroku - v létě zakázal působení komunistické strany ve státní správě, v podnicích po celém Rusku. V této době se v Rusku vyměňovaly vlajky, názvy institucí a symbyly moci (srpy a kladiva, rudé hvězdy).

Aby zachránili, co se zachránit dá, rozhodli se konzervativci v sovětském vedení v srpnu o protiútok. Sovětský ministerský předseda Valentin Pavlov a viceprezident Gennadij Janajev od Gorbačova žádali, aby vyhlásil stanné právo a zabránil podpisu nové svazové smlouvy. Gorbačov to odmítl, načež byla jeho krymská vila, kde v té době trávil dovolenou, odříznuta od zbytku světa. „Pučiststé“ se tak pokusili o státní převrat. Byl vyhlášen výjimečný stav, zavedena kontrola médií, zákaz shromažďování.

V dané chvíli šlo o armádu a její loajalitu. Nakonec se sovětská armáda přiklonila na ruskou, nikoliv sovětskou stranu. Pučisté byli poraženi a komunistická strana ještě v srpnu zakázána. V prosinci 1991, již zcela za Gorbačovovými zády, založili představitelé několika bývalých svazových republik Společenství nezávislých států - namísto jednotného státu se napříště měly vztahy řídit podle jiného konceptu,

který respektoval národní nezávislost jednotlivých zemí. Sovětský svaz byl de facto prohlášen za neexistující; k 31. prosinci 1991 přestal existovat i de iure (Brown 2011, 680-688).

Příčiny zhroutení

Ačkoliv Sovětský svaz zmizel ze scény a ve státech střední a východní Evropy - pokud zrovna neválčily - se zaváděl systém zastupitelské demokracie a tržní vztahy, ne všechny navyklé způsoby jednání a myšlení byly překonány. Často se pod novými institucemi rozvíjely ty personální sítě a způsoby vyjednávání, které vznikly hluboko ve státním socialismu a jejichž pravidla se reprodukovala dál. Prosazení soukromého vlastnictví, tržních vztahů a zastupitelské demokracie bylo sice důležité v tom ohledu, že se mnoha novým aktérům a skupinám otevřela možnost vstoupit do příslušných vyjednávání (ekonomických nebo politických). Nejedna země však byla zároveň vystavena natolik velkým ekonomickým otřesům a politické destabilizaci, že byl mnoha lidem vzestup naopak uzavřen, což v jejich očích zpětně zpochybňovalo legitimitu změn.

Abychom zmíněným jevům porozuměli, musíme se zpětně podívat na hlavní motivy úpadku a příčiny pádu komunistických režimů ve střední a (jiho)východní Evropě. Lze tady postupovat ve třech krocích. Předně, perestrojka a zejména glasnost otřásl ideologickou exkluzivitou komunismu. Stabilita státněsocialistického uspořádání a vysoká deklarativní podpora, kterou mu obyvatelstvo jednotlivých komunistických zemí až do roku 1989 prokazovalo, nebyla dána jen strachem, ale také tím, že se v pozdní fázi státního socialismu stabilizovala pravidla hry, jimž lidé po jisté době navykli (i když v mnoha dílčích ohledech měli řadu kritických postojů). Ideologie měla v tomto systému důležitou funkci: ideologické fráze nesdělovaly konkrétní obsahy, nýbrž lidem umožňovaly se ujistit, že stojí za to žít v existující společnosti a dosahovat přitom cílů, které s myšlenkami komunismu nemusely mít mnoho společného (individuální rekreaci, nové životní styly, nedostatkové výrobky apod.). Naopak když byly v přestavbě položeny na stůl otázky, co vlastně socialismus znamená a zda nemá svůj konkrétní obsah, narušila se funkčnost tohoto „pragmatického“ modelu ideologie. Když se veřejně vystavilo, že ideologie již nejspíš nemá žádný obsah, ta rychle ztrácela stabilizační účinky a stávala se přítěží, kterou lidé nakonec odmítli (Yurchak 2005).

Že však mohl tento „pragmatický“ model fungovat a v situaci glasnosti se pak zhroutit, mělo svůj důležitý předpoklad - poměrně vysokou míru společenské diferenciacie, k níž docházelo v posledních de-

setiletích existence diktatur. Nároky na kvalitní život se v komunistických zemích nejen zvyšovaly, ale zejména vnitřně rozrůžňovaly. Vedle uspokojení základních materiálních potřeb se lidem v rostoucí míře zdálo být důležité cestovat, odlišovat se v životním stylu, číst nonkonformní literaturu nebo poslouchat alternativní hudbu, a zejména být pokud možno nezávislý ve volbě těchto životních orientací. V podmínkách neefektivního hospodaření a politické strnulosti však bylo velmi obtížné tyto nároky naplnit. Napětí mezi potřebami lidí a jejich naplněním se zejména v osmdesátých letech stupňovalo a vystavovalo základní principy státněsocialistického uspořádání – administrativní řízení hospodářství, přísnou kontrolu hranic nebo hierarchický, téměř vrchnostenský způsob vládnutí – výrazné skepsi a častému posměchu. V této situaci bylo pro představitele komunistických stran stále obtížnější držet společnost svých zemí „v šachu“ a souběhem represe a občasných materiálních kompenzací předstírat stabilitu. Řídit vnitřně diferencovanou společnost politickými metodami, které se utvořily mezi stalinismem a válečným hospodářstvím, bylo prostě nejen stále obtížnější, ale postupně zcela nemožné (Brown 2011, 706–708).

Tím se dostáváme ke klíčovým strukturálním souvislostem zhroutení komunismu. Politický monopol jedné strany postupně vedl ke gerontokratické vládě, stvrzoval systém korupce a znemožňoval (či výrazně komplikoval) prosazení nových lidí a nových myšlenek v politice. Administrativní systém hospodaření, možná účinný během války a po ní, byl postupem doby výrazně neefektivní, nestimuloval dostatečně zájem lidí o práci a v posledku nebyl schopen naplňovat ty přísliby, které komunistické strany halasně sdělovaly svým vlastním obyvatelům i do celého světa. V osmdesátých letech bylo v Sovětském svazu i dalších zemích východního bloku zřejmé, že životní úroveň se blíží některým rozvojovým zemím a že se s chronickými nedostatky socialistického hospodářství musí něco stát. Nikdo dlouho nevěděl, co se stane a jak je možné transformovat státní socialismus. Riziko změn na sebe vzal Michail Gorbačov: v přestavbě a glasnosti rozehrál pokus o systémovou změnu, která však nakonec získala vlastní dynamiku a vedla ke zhroutení celého systému – k zavedení pluralitního politického uspořádání, zrušení cenzury, rozpadu východního bloku jako politického celku, k radikální transformaci ekonomik podle tržně-kapitalistických principů atd. Ačkoliv řada principů nepřestávala působit nadále – zejména sklon obyvatelstva ke skepsi vůči oficiální ideologii, nedůvěra lidí k politice, koruptivní vztahy rozhodování apod. – všechny země bývalého východního bloku se v devadesátých letech změnily k nepoznání.

Resumé

Príspevek analyzuje zhroucení komunistických režimů ze tří perspektiv – hospodářsko-politické, sociálněhistorické a kulturní. Podle ústředního argumentu se v pozdní fázi komunismu oslabovaly a postupně rozpadaly hlavní integrativní vazby státněsocialistického uspořádání: komunistický ideologický jazyk, společenská homogenita i schopnost dosáhnout ekonomické efektivity a politické jednoty. Neřešené problémy kulminovaly v polovině osmdesátých let: Gorbačov sice v projektu přestavby a glasnosti rozehrál pokus o systémovou změnu, ten však nakonec vedl nikoliv k oživení a nápravě, nýbrž ke zhroutení celého systému.

Literatura

- Ash, T. G.
1991 *The Polish Revolution. Solidarity*. London: Granta Books.
- Brown, A.
2007 *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
2011 *Vzestup a pád komunismu*. Praha: JOTA.
- English, R.
2000 *Russia and the Idea of the West. Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*. New York: Columbia University Press.
- Furet, F.
2000 *Minulosť jednej ilúzie: esej o ideji komunizmu v 20. storočí*. Bratislava: Agora.
- Hanson, Ph.
2003 *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR*. London: Longman.
- Harrison, M.
2002 Economic Growth and Slowdown, v Bacon, E., Sandle, M., eds. *Brezhnev Reconsidered*, 38–67. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Hildermeier M.
1998 *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*. München: C. H. Beck.
- Janišová, M.; Prečan, V.; Suk, J. (eds.)
1999 *Hlasy občanské společnosti 1987–1989. Výběr z textů a dokumentů*. Praha: Československé dokumentační středisko a Ústav pro soudobé dějiny.